

Glosa na okraj jednoho sborníku, jednoho vynálezu a různých generačních a skupinových pamětí

aneb Hlas z obklíčení

Ladislav Voják^{*}

Není to tak dávno, kdy jsem posuzoval disertační práci svého mladého kolegy věnovanou nacistickému trestnímu soudnictví. S ohledem na nedostatek kvalitní české i překladové literatury jsem mimo jiné ocenil autorův „přehled bohaté a – s ohledem na přirozenou dynamiku ... – rozmanité německy psané produkce“ věnované jeho tématu. Při tom jsem si uvědomil, jak zřetelnou paralelu má ona „přirozená dynamika“ zkoumání nacistické éry ve Spolkové republice Německo v české a slovenské právní historiografii věnované poúnorovému čtyřicetiletí.

Je to skutečně velmi podobná situace. „Rozzlobená“ mladá generace, pro níž jsou starší kolegové ve věku kolem padesátky „ztracenou generací“ a je třeba je „obklíčit“ (úvod ke sborníku *Komunistické právo v Československu*)¹, je dvacet let po listopadu podobně jako její německí kolegové ze šedesátých let nespokojena s dosavadním málo kritickým nebo přehlíživým přístupem k nejnovější historii (práva) a vidí v předlistopadovém období – pokud ne všechny, tak rozhodně všechny významné – příčiny problémů, s nimiž se naše současná společnost potýká. Jistá odlišnost je ovšem v tom, že zatímco naše období německých šedesátých let asi teprve začíná, německá právní historiografie se už s větším odstupem dostala do dalšího stadia, ke komplexnějším a vyváženějším pohledům, hledajícím širší souvislosti a zbaveným často neuvědomělého vlivu těch i oněch předsudků a stereotypů. U nás se tento kritičtější přístup – kritičtější ne ve smyslu přísnější, ale důslednější ve zdůvodňování vynášených soudů – ještě projevuje jen v náznacích.

Téměř každý, když dorostl do dívčích či jinošských let, rychle poznal, že jeho vidění světa je jiné než vidění jeho rodičů. Ne každý si však uvědomil, že příčinou není jen počet již prožitých let, tedy mladický zápal či pozdější usedlost, ale že různý pohled na dění kolem zcela zjevně ovlivňují mimo – další faktory – také pod-

mínky, v nichž jeho rodiče a on vyrůstali. Ale je tomu tak. A co platí o prožívání přítomnosti, se pochopitelně promítá i do vnímání minulosti. Poeticky to vyjádřil Arnošt Lustig, když řekl, že „*moje zítřka se nedá odstříhnout od mého dneška. Každé včera je kolébkou něčeho, co teprve přijde*“.² Jiný moudrý muž, skvělý slovenský historik Ľubomír Lipták, k této zkušenosti přistoupil prakticky a na začátku devadesátých let napsal vtipný článek³ o svém „vynálezu“, který označil jako generaciometr. K jeho zhotovení mu stačily dva listy papíru zachycující v časové lince jednak běh života jednotlivce, a jednak významné historické události. Jejich přiřkládáním k sobě pak mohl snadno porovnávat, čím a v jaké fázi života ta která generace či ten který konkrétní člověk prošli, co formovalo jejich historickou zkušenost, čím mohli poměřovat právě prožívané.

Je zřejmé, že směřuji k tomu, co běžně označujeme jako generační paměť, nebo – řečeno slovy Antonína Přídala z již vzpomenutého rozhovoru s Arnoštem Lustigem – „*archeologické vrstvy uložené v životech*“.⁴ Ale s generační pamětí to samozřejmě tak jednoduché není, i ona je dále rozvrstvená. Spousta okolností působí na generačně spřízněné jednotlivce v podstatě stejně, ovšem vždy se najdou události, vnímané i vrstevníky diametrálně odlišně, tedy generace rozdělující. Formují v rámci nich nejen odlišné individuální, ale i skupinové paměti, často jdoucí napříč generacemi. V našich středoevropských podmínkách s častými politickými otřesy je můžeme velmi, velmi zjednodušeně označit jako paměti vítězů a poražených (je to skutečně velmi zjednodušené, už jen proto, že kdo je kým, často není tak úplně zřejmé, a také proto, že slavná vítězství se velmi rychle dokáží změnit v drtivé porážky a vice versa). Příklady není obtížné najít, takže zůstaneme jen

^{*} Prof. JUDr. Ladislav Voják, CSc., Katedra dějin státu a práva Právnické fakulty Masarykovy univerzity, Brno.

¹ BOBEK, M. – MOLEK, P. – ŠIMÍČEK, V.: *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno: MU a MPÚ 2009, s. 35 a 36.

² Citováno z PŘÍDAL, A.: *Z očí do očí*. Rozhovory ze stejnojmenného pořadu ČT Brno. Praha: Ivo Železný 1994, s. 124.

³ Srovnej článek Generaciometr alebo ... Dejiny a jeden ľudský život, In: LIPTÁK, Ľ.: *Nepre(tr)žitá dejiny*. Bratislava: Q 111 2008, s. 42 a násl. (původně uveřejněn in *Historická revue*, 1992).

⁴ PŘÍDAL, A.: *Z očí do očí*. Rozhovory ze stejnojmenného pořadu ČT Brno. Praha: Ivo Železný 1994, s. 124.

u toho nejmarkantnějšího, který štěpil několik posledních generací československé a české (a slovenské) společnosti. Mám na mysli politickou persekuci v padesátých letech, která vyryla hlubokou brázdou mezi občany druhé kategorie, zpočátku dokonce i ne-občany, a většinu společnosti.

Různě postižených tehdy byly dlouhé zástupy. Přesto, i když to z dnešních líčení tehdejší situace někdy vypadá poněkud jinak, daleko početnější část současníků stála více či méně mimo. Mnozí sice s bezprostředně dotčenými solidarizovali a vnímali páchanou krivdu (nikdy však nemohli plně poznat tu hloubku bezmoci, která zachvátí člověka v situaci, kdy se mu hroutí život a není dovolání), ale nic naplat, v jejich životech dominovaly jiné – a určitě důležité – priority: vlastní rodina, zaměstnání, ... A z toho pohledu například oceňovali, že se – i když nežili lehce a v nadbytku, na nějž ostatně ani z dřívějšíka většina nebyla zvyklá – nemuseli bát likvidační hospodářské krize, kterou zažili v třicátých letech a kterou si ještě i vrstevníci mých rodičů dobře pamatovali. Mnohé vesnické lamentace nad tím, co se kolem děje, které jsem ve svém dětství slyšel, končily právě připomenutím této zkušenosti: „... ale aspoň se nemosíme bát krize, jako tenkrát ...“. Pro pořádek dodejme, že některých se dění kolem a sebevětší tragedie příliš nedotýkaly, protože noví a starí páni se zase rvou o koryta, tedy „dobře im tak!“ Byla tedy většina našich otců a dědů zbabělá? Chovali se nemorálně, když se proti zjevným krivdám otevřeně nepostavili?

Takže zkusme to s oním generaciometrem. Ukažme si, co z „velkých dějin“ a v které fázi života působilo na generace mých předků, jak se střídaly v přibližně dvacetiletých intervalech.

Tragické vnější okolnosti provázely zejména život generace mých pradědů a prababiček, narozených na přelomu posledních dvou dekád 19. století. Ostatně vyčítal to i Jaromír Nohavica a v geniální zkratce postihl v jedné své zvlášť zdařilé písničce (*Těšínská*). Pro připomenutí: „večer by zněla od Moyzese / melodie dávnové / bylo by léto tisíc devět set deset / za domem tekla by řeka / vidím to jako dnes, šťastného sebe / ženu a děti a těšínské nebe / ještě, že člověk nikdy neví / co ho čeká...“ Ti, o nichž zpíval, totiž zažili v mládí otřesnou zkušenost první světové války, kdy bojovali v zákopech nebo doma třeli bídu a báli se o své manžely, otce a bratry. Krátce se opájeli nadšením nebo alespoň nadějemi, spojenými se vznikem nového státu a po zdolání poválečné krize i s krátkou prosperitou. Ovšem když se s blížící se čtyřicátkou usadili, začala je deptat hospodářská krize. Pak prožili další zklamání z Mnichova a rozpadu republiky, prošli druhou válečnou dobou a aktivní období svého života končili v padesátých letech – někteří stíhání dalšími ranami, jiní v přesvědčení, že svým potomkům odevzdávají to nejlepší možné dědictví.

Vrstevníky mých dědů, vstupujících do produktivní fáze života na přelomu dvacátých a třicátých let, spojovala od otců převzatá hrdost z konstituování samostatného státu, naopak prudce je začal štěpit náhlý a hluboký sociální (a na mnoha místech i národnostní) problém, který, jak jsem se již snažil naznačit, zůstal v jejich povědomí hluboce vstřípen i v následujících letech. Nedávno jsem si se zájmem přečetl paměti Jiřího Ješe⁵, který v době první republiky vyrůstal v rodině úspěšného stavitele a zažil „kulturní“ šok, když se poprvé dostal do dělnického prostředí. Při čtení jsem si uvědomoval, jak rozdílné jsou jeho vzpomínky na třicátá a čtyřicátá léta a jím oceňované hodnoty a pohledy a priority naprosté většiny lidí jeho generace, mezi nimiž jsem později na malé vesnici žil já.

Naši otcové, jež krize dětským prožitkem také poznamenala (stejně jako Mnichov a válka), se na začátku padesátých let, kdy se osamostatňovali, museli vyrovnávat se ztrátou iluzí spojených s koncem války. Zejména se však museli popasovat s demagogií a zvůli těch, kteří se z „nikoho“ stali „někým“ a často se s tím nedokázali srovnat, nebo si sami tím přerodem v „někoho“ prošli. Když se začalo blýskat na lepší časy, zaskočila je spojenecká okupace a na mnohé dopadly normalizační čistky (šťastnější z postižených se ještě jako aktivní dočkali alespoň dílčí satisfakce).

Má „ztracená“ generace narozená na přelomu čtyřicátých a padesátých let na rozdíl od svých předků nepoznala válku, jen její někdy docela reálnou hrozbu. A to je nejcennější dar, tedy vlastně dědictví, za nějž musí být vděčná především svým – zbabělým? – otcům a dědům. V dětství ovšem dostala do vínku svět rozdělený na dva mocenské bloky, výchovu v Pionýru a mlčení rodičů, kteří se – zbaběle? – příliš nechtěli vracet k nedávno prožitému.⁶ Ale také si užila dospívání v atmosféře všeobecného uvolnění z konce šedesátých let, kdy už nedávná doba nebyla zcela tabu a při výuce dějepisu v podání výborného středoškolského profesora se někdy tajil dech. Může také vzpomínat na opojný zážitek téměř celonárodní „obrodné“ a bezprostředně pookupační solidarity, kterou ovšem brzy rozbito jistě vystřízlivění a nástup normalizace.

I když většina naší generace svou vlastní činností ještě vesměs nezavdala příčinu k přímé persekuci, na mnohé dopadly „hříchy“ otců a dědů. A těch „hříšníků“

⁵ Ješ, J.: *Co přinesl čas*. Praha: Academia 1997.

⁶ Kamarád ze studií na naší fakultě, dnes soudce a spisovatel Josef Holcman ve své poslední knížce, která přibližuje kruté autentické osudy lidí ze slovácké vesnice padesátých let a nese jasné autobiografické rysy (*Cena facky*. Zlín: Kniha Zlín 2009), v úvodu stručně a výstižně přibližuje své dětské vidění vesnického dění (s. 9): „Jézéde bylo naše, chtěl jsem v něm pracovat, ...“. Na vesnici existovalo „souručenství, které nás nenápadně vtáhlo a naučilo nás pracovat a bavit se“. Protože alespoň před dětmi se o tom mlčelo, „nikdo z nás si tehdy neuvědomoval, na jakých základech bylo postaveno“.

byly opět zástupy a společnost se zase rozdělila. Podobně jako v padesátých letech, když opadly největší emoce, srpnová invaze většinu lidí všech generací utvrdila v přesvědčení, že bipolarita tehdejšího světa je konstantou, která přetrvává, řečeno oblíbenou dobovou flokulí, „na věčné časy“. A to v lepším případě, protože jinou myslitelnou variantou se zdála být jen vzájemná vojenská konfrontace. Těch, kteří by na začátku sedmdesátých let vsadili na – historicky vzato – velmi rychlý pád sovětského impéria, k němuž nakonec došlo, by se příliš nenašlo. I Karel Kryl tehdy zpíval, že „*tato noc nebude krátká*“. A ještě jeden, pro někoho možná přízemní, ale jistě důležitý moment formoval vztah příslušníků naší generace k prožívanému: v dětství jsme nepoznali ani beznadějnou bídu, ale ani přepych a vesměs jsme žili v rodinách, jejichž životní standard, nivelizovaný na přelomu čtyřicátých a padesátých let, se až do doby, kdy jsme začali budovat své vlastní domácnosti, pomalu zvyšoval.

Na samotném období normalizace, resp. přesněji ponormalizačním období nebo období znormalizované společnosti, na němž se naše generace už v produktivním věku aktivně podílela, budeme dnes obtížně hledat výraznější pozitiva, protože bylo v mnoha směrech dlouhým skokem zpět. Ale přece jen – viděno z nadhledu – ukazovalo na jistý pozitivní posun, ukazovalo, že k padesátým letům (která nebyla zase tak dávnou minulostí, jak se nám tehdy zdálo a jak se i dnes může z pohledu mladé generace zdát) se ani normalizátoři nechtějí vrátit. Ostatně symbol normalizace – Gustáv Husák – byl jednou z jejich obětí. A také nelze nevidět, že ponormalizační období mělo v politice i ekonomice jistou dynamiku, byť všemožně bržděnou.

Často téměř protikladné vidění nedávné minulosti, s nímž se můžeme v současné době setkat, nesporně souvisí také – a dovolím si říci, že především – s naším nedostatečným odstupem. Ten totiž umocňuje význam generačních rozdílů, ale zejména posouvá do popředí skupinové rozdíly, tedy ono vidění vítězů a poražených. Obrazně bychom mohli říci, že dva chtějí vytvořit realistický portrét téhož, ale na ztvárňovaný obličej se jeden dívá odněkud od brady a druhý modeluje vlastní bustu přes zrcátko umístěné kousek od levého oka. Dílčí detaily – někdo víc a někdo méně – jsou při tom oba schopni výstižně zachytit, ale chybějí jim správné proporce, které může dílu dát právě jen náležitý odstup.

K úvaze o zkreslenosti prvních hodnocení různých stránek minulého režimu musím – zase nijak objektivně – podotknout, že jde o zcela přirozený jev, s nímž se setkáváme po každé závažnější politické změně. Jen v případě zkoumání nacistického a tzv. komunistického režimu je vzhledem k jejich specifickému charakteru zřetelnější. Tak například při hodnocení habsburské monarchie se v nové Československé republice brzy zvedla vlna „antirakušanství“, kritiky všeho „rakouského“, která se následně promítla také do převážné části dobové i pozdější historiografie, a nepředpojaté vidění

posledních desetiletí habsburské monarchie se postupně formuje vlastně až dodnes. V utlumené, protože stále ideologicky ovlivněné, podobě se ve druhé polovině minulého století postupně zreálnil i pohled na první Československou republiku, a to jak na straně jejích „*mladých a rozzlobených*“ domácích kritiků, tak i „*starších*“ apologetů, působících hlavně v emigraci.⁷ A v příkladech bychom mohli dále pokračovat. Domnívám se, že lze vypožorovat i vztah vzájemné úměry mezi mírou kontinuity jednotlivých režimů a odstupem, s nímž přicházela rasantní kritická vlna.

Ve vztahu ke zmíněnému sborníku o komunistickém právu, jehož někteří autoři jsou zřejmě přesvědčeni, že jejich pohled není dotčen žádnými významnějšími subjektivními vlivy, že psali důsledně sine ira et studio, mne mrzí, ať už k tomu jeho redaktory vedly jakékoliv důvody, že tu „*ztracenou generaci*“ předem vyloučili (i když zase ne tak důsledně, jak napoví pohled na jména uvedená v obsahu). Samozřejmě, že by vidění jejích příslušníků nebylo zcela objektivní (ale, jak jsem se snažil ukázat, taková dnes ještě nemohou být ani ta jiná), že by nemuselo konvenovat s pohledem jiných, případně že by se dnes napsané mohlo lišit od toho, co bylo napsáno včera, že by se při tom někdo možná tvářil, že on nic, on muzikant, že hledání vztahu k vlastní minulosti je často bolestné, takže leccos z toho, co člověk dříve neviděl nebo nechtěl vidět, je schopen akceptovat jen „po kapkách“, atd. atd. Ale to vše se dá uhlídat a i poctivě pojaté pohledy přímo zainteresovaných jsou relevantní, i ony dotvářejí mozaiku. Zainteresovaní by zase, abych uvedl alespoň jeden příklad, dokázali ocenit přínos zakladatelů československé právní informatiky, aniž by jim v jinak velmi dobře napsané stati podle mého názoru nespravedlivě předhazovali, že právě oni morálně zklamali nejvíc.⁸

Prostě, řečeno slovy anglického filosofa a mystika Paula Bruntona, na která jsem narazil v nějakém starším magazínu, „*má-li se mysl úspěšně zabývat hledáním pravdy, musí být nejdříve bez pout a potom bez předpoklů*“. My všichni, a nejen přímí aktéři, se musíme smířit s tím, že jsme k nedávné minulosti ještě tak či onak, ale stále pevně připoutáni. A některých předpoklů se nedokážeme vyvarovat, i když se snažíme sebevíc, protože si je ani neuvědomujeme.

Je-li tomu tak, máme rezignovat na zkoumání nedávné minulosti? Jsem přesvědčen, že rozhodně ne. Ba

⁷ Zase ten obraz není tak jednoduchý, ale nám jde jen o postavení základních trendů. Zajímavým fenoménem v pohledu na první polovinu minulého století je například tvrdá domácí, tu myšleno česká, kritika samotné koncepce vzniku samostatného československého státu nebo jeho obnovené podoby z let 1945 až 1948.

⁸ POLČÁK, R.: Informační teorie práva. In: BOBEK, M. – MOLEK, P. – ŠIMÍČEK, V.: *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno: MU a MPÚ 2009, s. 177.

právě naopak, protože i první nedokonalé pokusy mají svou nespornou hodnotu. Čím více takovýchto detailních studií, i když od toho či onoho oka, brady či ucha, bude mít k dispozici tvůrce, jemuž už odstup chybět nebude, tím snáz se vcítí do dobového myšlení různých vrstev společnosti a vykreslí obraz, který věrně postihne vnější podobu i charakter ztvárňovaného „modelu“.

Snažme se tedy formulovat tu svou pravdu, ale nezavírejme oči, když se v dohledu objeví nějaká jiná.

Zamyšlení, proč někdo vidí svět jinak než já, je prvním krokem k tomu, aby se lidé domluvili (pokud se ovšem domluvit chtějí). Záměrná hluchota a slepota, i když zpočátku často triumfují, se už mnohokrát vymstily. Generace našich prababiček a pradědů, prarodičů a rodičů to poznaly na vlastní kůži a má generace o tom pochopitelně také ví své.

Že to, o čem jsem psal, jsou samozřejmosti? Ano, jsou. Ale občas na ně zapomínáme.